

Мак Т.Ф.

Криворізький державний педагогічний університет

УМОВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ АНТИЧНОСТІ ДО ЗАВЕРШЕННЯ ПЕРШОГО ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті розглядаються історичні умови, за яких у перший період Середньовіччя у Західній Європі визналися та розповсюдилися цінності античного суспільства. Античність завершилась розпадом Західної Римської імперії, що тривав декілька століть, і за цей час на території колишньої імперії не тільки перестали функціонувати структурні елементи держави, але і змінилося населення. Структурні зміни, активне освоєння германськими племенами колишніх територій Римської імперії, доволі довготривалий період переміщення значних мас, руйнація римського простору, що тривала століттями, залишала мало можливостей для раціонального осмислення дійсності. У момент переходу до формування нового простору носії християнської ідеології стали провідниками до нових структур.

Процес формування середньовічної західнохристиянської європейської цивілізаційної системи починається із союзу католицької церкви та варварських ватажків германських племен. Релігія, церква у західнохристиянському світі й у перший період, і на початку другого діяли всупереч відцентровим тенденціям, зберігаючи єдність цивілізації. Розгляд можливих поєднань, доповнень, чинників, що діяли у германському середовищі, дозволив сформулювати такі висновки. Саме та обставина, що особистісне у людині пов'язане із процесом розвитку приватної власності, є визначальною. Ідеологія, що стала панівною, сприяла усвідомленню цього шляху, посиленню внутрішніх ресурсів людини як окремого індивіда, що і засвідчило ствердження політичних і правових понять на межі двох періодів середньовіччя.

Християнство стало панівною ідеологією у германському середовищі. Ця спільнота рухалася по шляху ствердження приватної власності, чому також не заважали стереотипи, а особиста свобода тільки прискорювала процес. Збіглися важливі чинники ідеологічного, політичного, економічного, світоглядного рівнів в умовах, коли найнагальнішою потребою германського середовища було виживання серед представників інших спільнот.

Ключові слова: античність, середньовіччя, цивілізація, християнство, ідеологія, право.

Постановка проблеми. Історія західноєвропейської цивілізації, якщо розглядати її лінійно, доводить, що формування цінностей, історія ментальностей – довготривалий процес, він може переживати періоди дискретності, латентного розвитку, розривів, але історичний час дає змогу переконатися, що цей розвиток відбувається. Середньовіччя продовжує зберігати за собою характеристики історичного часу, коли зміни мали гостро виражений поштовх у висхідній точці, але повільний плин процесів протягом століть. Аналіз цих процесів, що привели до якісно іншого етапу, необхідний для розуміння механізмів розвитку західноєвропейської цивілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стейкий прихильник школи «Анналів», медієвіст минулого століття А. Гуревич зауважував, що для оцінки середньовіччя, з одного боку, й античності або Ренесансу, з іншого, застосовуються

два доволі різні та нерівноцінні стандарти. «Античність і Відродження – епохи, залиті яскравим денним світлом, тоді як над середніми віками сонце не сходило чи не тисячу років» [2, с. 25]. Саме так здавалося сучасникам періоду, що називається Відродження, і потому. Вони орієнтувалися за зовнішніми ознаками – відродженням латини передусім. Сьогодні ми бачимо, що латина – це тільки інструмент, один із декількох, який знадобився середньовічній людині в освоєнні світу. І знадобився він тоді, коли практичні набутки почали потребувати осмислення. К. Хвостова наголошує на тому, що сучасна історична наука, перебуваючи під впливом різних філософських течій, по-різному оцінює роль середньовіччя в історії Європи. М. Фуко, наприклад, акцентує на розриві традицій з античністю в епоху середньовіччя. Ф. фон Халем, професор юриспруденції, розцінює середньовіччя як важливий етап в

історії Європи [13, с. 130]. Злиття римського права та християнства, яке більш інтенсивно відбувалося саме на початку середньовіччя, зумовило подальше ствердження такого правового поняття, як «юридична особа», що виникає ще в античності, але поглибилось із розповсюдженням християнських ідей. На Заході у середньовічну епоху різниця між поняттями «особистість», «індивід» та «особа» набуває, на думку Ф. фон Халема, першочергового значення: «У віру вдирається логіко-раціоналістичне мислення» [13, с. 130]. Саме XI ст. дослідники називають рубіжним між двома періодами Середньовіччя. М. Блок висловив підтриману іншими медієвістами ідею щодо поділу історії середньовічного Заходу на два феодальні періоди, які мають різну швидкість процесів і їх виразність. Межею між періодами є початок XI ст.

Постановка завдання. Античність завершилася розпадом Західної Римської імперії, що тривав декілька століть, і за цей час на території колишньої імперії не тільки перестали функціонувати структурні елементи держави, але і змінилося населення. Структурні зміни, активне освоєння германськими племенами колишніх територій Римської імперії, доволі довготривалий період переміщення значних мас, руйнація римського простору, яка тривала століттями, залишала мало можливостей для раціонального осмислення дійсності. Таким був початок Середньовіччя, але наприкінці першого періоду дослідники спостерігають ствердження юридичних понять античності. Чим зумовлене ствердження понять – спробуємо з'ясувати.

Виклад основного матеріалу дослідження. Не можна не дослухатися А. Гуревича, прихильника історичної антропології, який ще наприкінці ХХ ст. формулював: «Історія суспільства й утворюючих його великих і малих груп не може далі вивчатися у відриві від історії картин світу, систем цінностей, форм соціальної поведінки, символів і ритуалів» [3, с. 557]. Коли відбувався розпад Західної Римської імперії, з одного боку, мав місце розвал системи, а з іншого – поява носіїв іншої свідомості, стереотипів поведінки, і ці носії мали свої уявлення про порядок, неготові були сприймати потреби римського населення і тим більше заступити втрачені органи влади, оскільки германці – а вони найбільше долучилися до завоювання римських територій – у IV–V ст. ще не завершили перехід до політичного життя. Сьогодні очевидним є запит на створення історичного концепту з урахуванням не тільки політичних подій, політичних портретів, а й ідей і стереоти-

пів, що є панівними, впливовими у цей конкретний історичний час і впродовж наступних століть.

Протягом IV–VII ст. германські племена не тільки завойовують римські території, але й організують життя на цих територіях, асимілюючи місцеве населення. Б. Кагарлицький стверджує, що варварські ватажки та їх оточення були добре знайомі з латинською цивілізацією, намагалися використати її інститути та звичаї, а дехто, подібно до Теодоріха Великого, навіть докладали цілеспрямованих зусиль, щоб відновити її у колишньому блиску [7, с. 59–60]. Це було неможливо без тривалих контактів германських племен із римським населенням: «Обидва табори начебто йшли назустріч один одному. Деграуючи, внутрішньо варваризуючись, римляни опускалися до таких, що піднімалися, набуваючи зовнішнього блиску варварів» [9, с. 23–24].

У який спосіб передається, навіть за умов розривів, ціннісний ряд, що сприяє його розвитку й успадкуванню?

Н. Фергюсон, уточнюючи поняття «західна цивілізація», зазначає, що «Захід» – це не просто географічний термін. Він є набором норм, моделей поведінки й інституцій, межі яких надзвичайно розмиті [11, с. 50]. Середньовічна західнохристиянська цивілізаційна система розглядається найчастіше як така, що складається з кельтсько-германського субстрату та пізньоантичної спадщини. Політичні принципи організації римського суспільства, навіть у стані занепаду останнього, перемогли елементи переважно германські, вільнообщинні. У цій обставині є певна парадоксальність, оскільки, коли закінчилася епоха Великого переселення народів, Західна Європа отримала нове населення, більшість якого була вільними людьми, котрі не знали, що таке традиції диференційованого суспільства, але процес все ж таки завершився доволі швидко, 1000 рік є рубіжним у створенні нової системи.

Найбільш згуртовані союзи германців вже у V–VI ст. активно використовують такі інструменти, як закон і приватна власність, а свідомість їх потрапляє у зону впливу християнської церкви. У свій час саме християнські заповіді остаточно позбавили римлян сенсу шукати вихід із глухого кута, у якому опинилося римське стратифіковане суспільство на початку нашої ери. Германське середовище входить у зону впливу християнської ідеології в іншому, не чітко стратифікованому стані. Християнська релігія, яка поціновує особисту відповідальність індивіда, котрий володіє свободою волі, сприймається германцями, які не

мали багатозарового досвіду римлян. І саме цей аспект стає вирішальним, оскільки германське середовище у IV–V ст. ще є спільнотою переважно особисто вільних людей. Вірогідно ці обставини – особиста свобода представників германських племен, можливість запозичень досвіду організації політичних інституцій – і дозволили германцям зробити крок вперед порівняно із глухим кутом римської стратифікованої спільноти.

Свого часу раціоналізм античних мислителів, логіка мислення були настільки потужними, що повинні були привести людину до сумнівів, пошуку сенсів свого існування, до спроб відірватися від міфологічної свідомості та шукати ствердження тільки у силі людського розуму. Самі античні автори доходять висновків, що людині притаманні почуття та раціо. Розповсюдження християнства з його акцентом на особистісному в людині допомогло сформувати нову платформу, стоячи на якій, людина не втрачає орієнтирів, спроможна використовувати і знання, і віру. Положення ще не сформульовані, але можливість рухатися вже надана. У германському середовищі, де особиста свобода була важливим чинником, християнство отримало перспективу ствердження, і цей процес збігається з досвідом формування нових зв'язків у соціумі на основі приватновласницьких відносин.

Саме ця обставина – те, що особистісне у людині пов'язане із процесом розвитку приватної власності, є визначальною. На початку середньовіччя розповсюджується й ідеологія, що допомагає усвідомити цей шлях, посилити внутрішні ресурси людини як окремого індивіда. Надалі християнство допомагає раціоналізму європейців, і те, і інше утворює особистісне начало у людині. Домінування юридично-правової установки в культурних традиціях Західної Європи античних часів надало і самій західній гілці християнства більш раціоналістичний порівняно із православною характер. Ю. Павленко стверджує, що захід «інтерпретував християнство у правничо-раціоналістичному дусі, зводячи категорію гріха до юридичних понять злочину й кари» [10, с. 305]. Загалом західнохристиянська свідомість епохи середньовіччя відзначалася такими властивостями, як раціоналізм, сприйняття емпіричної даності як повноцінної реальності, визнання незалежності церкви від світської влади. І це розводило представників західноєвропейської спільноти з тими, хто належав до східної гілки християнства. У Західній Європі християнська ідеологія, стверджуючись у середньовічному

соціумі, як справедливо зазначають дослідники, «в особливій, релігійній формі передала новому суспільству духовні надбання попередньої цивілізації, а головне – забезпечила загальну смислову та стильову єдність комунікацій у цьому суспільстві, не перекривши шляхів для його системної еволюції» [8, с. 179].

Політична історія середньовічної Західної Європи починається із союзу франкського ватажка Хлодвіга та християнської церкви. У період із V до X ст. церква була не тільки організаційно-соціальним інститутом, але і духовним началом. Церква ставила перед людиною завдання пізнання Бога і створеного ним. Крім культово-богослужбової функції, церква у перший період середньовіччя інтегрувала, організовувала суспільство, водночас формуючи нові ідеали, зберігаючи сформовані на основі християнської ідеології цінності, але залучення до християнських цінностей – це особистий шлях кожного, і, як би не заперечувала християнська доктрина виокремлення певної особистості з маси [2, с. 147], занурення передусім у свій внутрішній світ стверджувало саме особистісне начало у людині Середньовіччя. А. Гуревич вважав Аврелія Августина на зорі середньовіччя тим мислителем, котрий розширив внутрішній простір індивіда, поглибив саме поняття особистості [4, с. 84]. «Сповідь» Августина – це не тільки самоаналіз, але і свідчення людини, що відчула себе учасником великого історичного процесу. Осмислення власного досвіду у контексті часу, вміння робити висновки приводять Августина до конструкції ідеологічного характеру, вона стає важливим осередком у розвитку західної цивілізації. Сам Августин жив і діяв саме у період зламу, і в цей конкретний момент його конструкція залишалася у теоретичній площині.

Протягом першого періоду середньовіччя германці, котрі завоювали більшість римських територій, розвиваючи інститут приватної власності та перебуваючи під впливом римської ідеології, емпіричним шляхом стверджують у людині осібно. Оскільки освіта, форми якої у вузькому колі передавалися з античності, ніколи не переривалася, із завершенням формування нової політичної моделі для представників освічених кіл з'явилася можливість побачити її контури. І користування виведеними римськими юристами поняттями «юридична особа», «особистість» стало доречним. Сутність нової політичної конфігурації, засадничі принципи збігаються з головними ціннісними орієнтирами римлян – це закон і приватна власність. Отже, можна було

далі розвивати й осмислювати роботу з римськими поняттями права.

Римляни плідно працювали над розробкою понять «право», «державна»; дійсність почала сприйматися у запропонованих ними юридично-правничих категоріях, але зі зникненням самої римської держави розвиток теорії повинен був припинитися. У перший період середньовіччя життя не дає емпіричного матеріалу для роздумів, оскільки тільки період першої хвилі Великого переселення народів триває до VII ст. Надалі вибухова владних структур відбувається в окремих одиницях – вотчинах, сеньйоріях. Відносно невеликі державно-господарські комплекси пріоритетною мають задачу зберегтися як автономна одиниця, принагідно розширюючи територіальний простір, але з розвитком приватної власності компетентності володаря зростають, зосередження юридичних, владних функцій в одних руках стає дієвим механізмом. Вже у VI ст. «Салічна правда» містить суворі покарання за зазіхання на приватну власність. IX–XI ст. – це період ствердження захищеної приватної власності у Західній Європі, у тому числі і юридичним шляхом.

Обмеженість життєвого простору примушувало заможний прошарок Західної Європи пильнувати і дбати про свої землі, не відволікаючись надовго назовні. Таким чином, у політичному плані формування феодальної системи завершилося політичною роздробленістю. Єдине правове поле, що існувало доти, дозволило досить рано консолідуватися верхівці суспільства франків (IX ст.), хоча сам політичний простір подрібнювався. «На початку XI ст. скрізь існували королівства. Висвячують монархів, і ніхто не сумнівається, що вони не є представниками Бога, але військова потуга, здатна судити й карати, відтепер розсипана, розпорошена в безлічі політичних осередків найрізноманітніших обсягів. У кожному з них керує господар» [6, с. 38]. Християнство стверджує особне в людині, священники підтримують ідею святості влади, але у реальному житті все вирішують сила та ресурси. Думка про те, що володарі не є представниками Бога у суспільстві, приводить до питання співвідношення віри та рацію у свідомості середньовічних людей.

З одного боку, колективізм під час завоювання й освоєння нових територій – необхідна складова частина, але ствердження приватної власності, раціональне осмислення нових реалій, правові інституції, перейняті від римлян, і християнство з його підкресленням особистісного начала у людині рухали індивід по його особистісному

шляху. Деякий час це ще були вертикальні спільноти, які дозволяли зберегти статус у швидкоплинних обставинах, але ці структури не заважали розвиватися індивіду, оскільки рухалися не стільки традиціями, скільки раціональним підходом до вирішення нагальних потреб. Християнські цінності, що стверджували особливий статус людини і правове поле, яке розвивалось у зв'язку зі ствердженням приватної власності та було зумовлено необхідністю стверджуватися у чужому середовищі, посилювали те особне, що все більше проявлялося у людині.

Зі ствердженням стрижневої інституції – приватної власності – більш чіткою стає стратифікація суспільства. Прямий зв'язок із суспільними процесами має поява середньовічної схеми теорії трьох станів. Природньо, що найбільш освічені люди середньовіччя, користуючись моделями минулого, можуть продуктивно осмислювати тільки ті процеси, які вже проявилися у суспільстві. Вже у ранньому середньовіччі люди не могли не думати про склад суспільства, його устрій, співвідношення частин [5, с. 26]. У IX–X ст. виникає і далі поширюється теорія трьох станів. «Порядок, припис: Господь, творячи людей, відвів для кожного його місце в ситуації, яка надає йому певних прав і яка визначає певну функцію в поступальному будівництві царства Божого. І ніщо не виходить з цього стану» [6, с. 35], – констатує Ж. Дюбі, пояснюючи умови появи середньовічної схеми.

Отже, у IV–V ст. германці ще не завершили перехід до політичного життя. До IX ст. вже сформувалися страти, оскільки розвивалася важлива інституція – приватна власність, що і було зафіксовано у схемі тристанового поділу суспільства. Процес державотворення проходив через різні форми – від нестійких королівств до ранньофеодальних імперій – і оформився у вигляді феодальних володінь, вотчини, сеньйорії, як її називали франки. У XIII ст. Т. Аквінський не тільки осмислює процеси як теолог, але і користується запропонованим ним методом – поєднати віру і розум; будучи прихильником Аристотеля, осмислює процеси виходячи з форм організації життя, що протікає довкола. Обґрунтування віри в Бога за допомогою раціональних і логічних аргументів – це була нова методологія середньовіччя, акумуляція тих мисленевих процесів, які давала практика, та водночас підтвердження правильності тверджень античних філософів. Поява методу Т. Аквінського стає доказом безперервного розвитку Західної цивілізації.

XIII ст. зафіксувало ті зміни, що відбулися. Західна Європа оминула прірву, у якій цивілізація опинилася після падіння Риму, і вийшла на нові форми організації життя.

Висновки. Таким чином, західне християнство, котре розвивалося у тісному зв'язку із правничими категоріями, ствердження індивідуалізму, якому сприяли процеси у соціально-політичній сфері, і те саме християнство у перший період середньовіччя привели до так званої економічної революції другого феодального періоду. Е. Фромм підкреслює, що саме після XI ст. у жителів країн Північної Європи розвинувся та зміцнився негнотливий потяг до праці, який доти не був характерним для вільної людини [12, с. 27], і саме успіхи людини примусили її жадати слави [1, с. 140]. Однак і духовенство, як осередок носіїв знань, системи передачі знань, що були розроблені в античності, долучилося до осмислення нової реальності та формування нових дефініцій, що надалі сприятиме форму-

ванню нової ментальності, розширюючи спектр можливостей.

Із союзу католицької церкви та варварських ватажків почався процес формування середньовічної Західнохристиянської європейської цивілізаційної системи. Християнство стало панівною ідеологією у германському середовищі, яке ще не було стратифікованим. Ця спільнота рухалася по шляху ствердження приватної власності, чому також не заважали стереотипи, а особиста свобода тільки прискорювала процес. Релігія, церква у західнохристиянському світі у перший період середньовіччя та на початку другого діяли всупереч відцентровим тенденціям, зберігаючи єдність цивілізації.

Збіглися важливі чинники ідеологічного, політичного, економічного, світоглядного рівнів в умовах, коли найнагальнішою потребою германського середовища було виживання серед представників інших спільнот, і ця обставина змушувала діяти енергійно.

Список літератури:

1. Буркгард Я. Культура Італії в епоху Возрождения / пер. с нем. С. Бриллианта. Смоленск : Русич, 2002. 448 с.
2. Гуревич А. Избранные труды. Средневековый мир. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. 560 с.
3. Гуревич А. Историк конца XX века в поисках метода / Гуревич А. *История – нескончаемый спор*. Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 2005. 889 с.
4. Гуревич А. Индивид и социум на средневековом западе. Москва : Российская политическая энциклопедия», 2005. 424 с.
5. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. Москва : Искусство, 1990. 396 с.
6. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980–1420 років. Київ : Юніверс, 2003. 320 с.
7. Кагарлицкий Б.Ю. От империй – к империализму. Государство и возникновение буржуазной цивилизации. Москва : Издательский дом Высшей школы экономики, 2010. 680 с.
8. Космина В.Г. Проблемы методологии цивилизационного анализа исторического процесса. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
9. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Екатеринбург : У-Фактория, 2007. 560 с.
10. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Київ : Либідь, 2001. 360 с.
11. Фергюсон Н. Цивілізація. Як захід став успішним. Київ : Наш формат, 2017. 488 с.
12. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. Минск : ООО Попурри, 1998. 672 с.
13. Хвостова К.В. Развитие правовых понятий в эпоху Средних веков (методологический и конкретно-исторический аспекты проблемы). *Вопросы философии*. 2004. № 1. С. 128–135.

MAK T.F. CIRCUMSTANCES OF THE DEVELOPMENT OF POLITICAL AND LEGAL CONCEPTS OF ANTIQUITY BY THE END OF THE FIRST PERIOD OF MEDIEVAL

The article examines the historical conditions under which the values of ancient society have been recognized and spread in the first period of the Middle Ages. Antiquity ended with the Western Roman Empire's dissolution, which has been lasted for several centuries, and during this period not only the structural elements of the state have ceased to exist, but the population has changed on the territory of the former empire. Structural changes, the active invasion of former territories of the Roman Empire by the Germanic tribes, rather long period of displacement of major masses – the destruction of Roman space that has been continued for centuries made a rational understanding of reality almost impossible. At the moment of the transition to the formation of a new space, the ambassadors of Christian ideology have become the guides to the new structures.

The process of formation of the medieval Western Christian European civilization system begins with the coalition of the Catholic Church and the barbarian leaders of the Germanic tribes. Religion as well as the church in the Western Christian world, both in the first period and on the beginning of the second one, acted on the contrary to the centrifugal tendencies, protecting the unity of civilization. During the first period of the Middle Ages, the legal terrain strengthened a personalized one, which Christianity has confirmed and private ownership has ingenerated in a personality. Consideration of possible combinations and the additions of factors operating in the German environment has made it possible to formulate the following conclusions. It is the fact that personal in a person is associated with the process of the development of private property and this is determinative. The prevailing ideology, in turn, has contributed to the realization of this way, to the strengthening of the internal resources of a person as a separate individual, that was confirmed by the proof of political and legal concepts on the cusp of two periods of the Middle Ages.

Christianity has become the dominant ideology in the German environment. This community has been moved along the path of private property establishing, the stereotypes did not interfere with, and personal freedom just accelerated the process. Important factors of ideological, political, economic, worldview levels coincided under the conditions when the most important need of the German environment was the survival among the representatives of other communities.

Key words: *antiquity, Middle Ages, civilization, Christianity, ideology, law.*